

تاریخ چین از جامع التواریخ (با نگاهی به چاپ‌های جامع التواریخ)

○ هوشنگ خسروییکی

خواجه رشیدالدین فضل‌الله به تصریح خود نوشتن جامع التواریخ را در سال ۷۰۲ ه. ق آغاز کرد. وی از «غازان خان» فرمان یافت تا تاریخ مغولان و نیاکان آنان را به سلک تحریر در آورد. عمر غازان به خاتمه کتاب نرسید و رشیدالدین کتاب خود را پس از نگارش به «اولجایتو» برادر و جانشین غازان خان عرضه کرد. اولجایتو فرمان داد تا بخش‌هایی دیگر در مورد روزگار خود وی و تاریخ جهان تا آن روز بر این کتاب اضافه شود.^۱

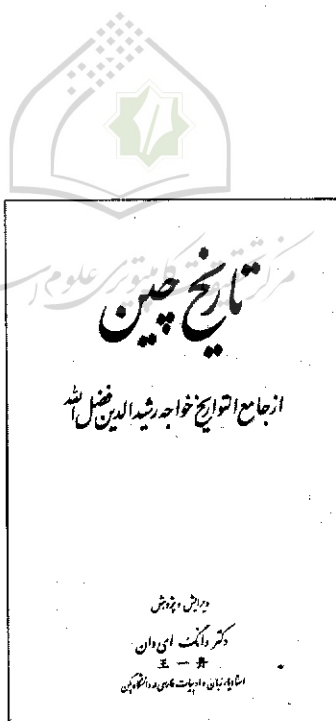
مطالب جامع التواریخ بر اساس تدوین خواجه رشیدالدین به شرح ذیل بوده است.

جلد اول: مندرجات این جلد که به فرمان اولجایتو به نام غازان خان باقی مانده عبارت از تاریخ اقوام ترک، پادشاهان مغول و ترک، آباء واجداد چنگیزخان، زندگانی چنگیزخان و خاندانش است.

جلد دوم: عبارت از تاریخ زندگانی اولجایتو از تولد تا زمان تألیف و شرح تاریخ اقوام مختلف است.

جلد سوم: با عنوان «صور الاقالیم و مسالک الممالک و مسافات» که بر جای نمانده است.^۲ تعداد زیادی از نسخ خطی جامع التواریخ به جای مانده است، ولی در حال حاضر بخش تاریخ اولجایتو و ضمیمه جغرافیایی آن به دست نیامده است.^۳ فهرست نسخ خطی جامع التواریخ در فهرست استوری گردآوری شده است.^۴

از اوایل قرن نوزدهم دهها چاپ از متن جامع التواریخ در کشورهای مختلف انجام گرفته که بیشتر آنها شامل بخش خاصی از این کتاب است. در جدول زیر فهرست مهمترین چاپ‌های آن آورده شده است:

□ تاریخ چین

□ تألیف: رشیدالدین فضل‌الله همدانی

□ ویرایش و پژوهش: دکتر وانگ ای دان

□ ناشر: مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۹.

فهرست مهم ترین چاپ های صورت گرفته از جامع التواریخ رشیدالدین فضل الله همدانی

ردیف	عنوان	مصصح وگوشنده	محل چاپ	ناشر	تاریخ چاپ	توضیحات
۱	جامع التواریخ رشیدی	اتین مارک کاترمر	پاریس	-	۱۸۳۳م	تعداد زیادی از نسخ خطی جامع التواریخ به جای مانده است، ولی در حال حاضر بخش «تاریخ الجایتو» و «ضمیمه جغرافیایی» آن به دست نیامده است
۲	جامع التواریخ (تاریخ زندگانی هلاکوازورودیه توس تافتخ بغداد، جزوی از قسمت سوم)	اتین مارک کاترمر	پاریس	-	۱۸۳۶م	به ضمیمه یادداشت های کاترمر
۳	Extra it de l'histoire des Mongols de Raschid eldin (جامع التواریخ برگزیده)	اتین مارک کاترمر	پاریس	-	۱۸۴۴م (۱۲۲۳ش)	ترجمه به فرانسه. این کتاب با چند کتاب دیگر در یک مجلد است. این کتاب در ۱۹۶۸م در پاریس تجدید چاپ شد.
۴	جامع التواریخ رشیدی	اتین مارک کاترمر	پاریس	-	۱۸۴۷م	تجدید چاپ ردیف ۲ بدون ترجمه و تعلیقات و به زبان فارسی
۵	جامع التواریخ در منتخبات البهیه (قسمت های مربوط به مازندران و گیلان)	برنهاردن	پطرزبورگ	-	۱۸۵۸م	بخش «تاریخ چین» از جامع التواریخ به علت در برداشتن نام های متعدد و ناآشنای تاریخی و جغرافیایی چینی و مغولی، همچنین مطالب خاص مربوط به تاریخ و فرهنگ چین، توسط کاتبان ناآشنا با زبان چینی دچار آشفتنگی و تحریف شده است
۶	جامع التواریخ (اقوام ترک و مغول و تاریخ چنگیزخان)	ای.ن. برزین	پطرزبورگ	-	۱۸۵۸-۱۸۸۸م	متن فارسی و ترجمه روسی با حواشی برزین. این اثر منتخب بخش هایی از جامع التواریخ است و هر قسمت به صورت جداگانه در تاریخهای ۱۸۵۶ و ۱۸۶۱ و ۱۸۶۸ و ۱۸۸۸م چاپ شده است.
۷	جامع التواریخ (از اکتای قآن تا تیمور قآن)	ادگار بلوشه	پاریس	-	۱۹۱۱م	
۸	جامع التواریخ	-	لیدن	بریل	۱۹۱۱م	
۹	تاریخ مبارک غازانی (از جامع التواریخ)	کارل یان	پراگ	فرهنگستان علوم	۱۹۱۴م	قسمت مربوط به ابا قحان و سلطان احمد ارغون خان و گیخاتو
۱۰	جامع التواریخ (قسمت غازان)	کارل یان	انگلستان	گیب	۱۹۴۰م	
۱۱	جامع التواریخ (احمد وارغون و گیخاتو)	کارل یان	وین - پراگ	-	۱۹۴۱م	
۱۲	جامع التواریخ (جزو دوم از اکتای قآن تا تیمور قآن)	بهمن کریمی	تهران	-	۱۳۱۳ش	تجدید چاپ بلوشه. این کتاب در ۱۳۳۸ش توسط نشر اقبال چاپ دوم شد.
۱۳	جامع التواریخ (قسمت هلاکو)	جلال الدین تهرانی	تهران	-	۱۳۱۳ش	به ضمیمه گاهنامه (تجدید چاپ کاترمر)

۱۴	اسپورتیک لیتاییسی (جامع التواریخ باترجمه روسی)	مترجم و نویسنده یادداشت‌های هر جلد متفاوت است	مسکو - لنینگراد	آکادمی علوم شوروی	۱۹۴۶ م - (۱۳۲۵ ش)	در ۱۹۵۲ م جلد اول و در ۱۹۶۰ جلد دوم تجدید چاپ شد.
۱۵	جامع التواریخ (اسماعیلیه)	محمد تقی دانش پژوه	زنجان	-	۱۳۲۸ ش	
۱۶	جامع التواریخ یا تاریخ مبارک غازان	ادگار بلوشه	لیدن	گیب	۱۹۵۰ م	با حواشی و تعلیقات
۱۷	تاریخ افرنج از جامع التواریخ (باب سوم از قسمت دوم و باب چهارم)	کارل یان	لیدن	-	۱۹۵۱ م	در معرفت افرنج و جزایران و باب چهارم در ولایت مسیح و حکایت حادثه او و ذکر پایان قیاسره. این کتاب در ۱۹۹۷ م در وین تجدید چاپ شد.
۱۸	جامع التواریخ (قسمت غازان خان)	امیر حسین جهانگللو	اصفهان	-	۱۳۲۶ ش	تجدید چاپ یان (ردیف ۱۰)
۱۹	جامع التواریخ (قسمت هلاکو، اباقا، تکودار، ارغون، گیخاتو، غازان)	عبدالکریم علی اوغلی علی زاده	باکو	فرهنگستان علوم آذربایجان	۱۹۵۷ م	ترجمه متن فارسی به روسی از آ. ک. ارندس و مصحح متن فارسی ی. ا. برتلس و آ. ی. یاکوبودسکی و آ. آ. روماسکوویچ. مصحح ترجمه روسی روماسکوویچ
۲۰	جامع التواریخ (غزنویان، دیالمه آل بویه)	احمد آتش	آنقره	انجمن تاریخ ترک	۱۹۵۷ م	در ۲ جلد
۲۱	جامع التواریخ	کارل یان	لیدن	-	۱۹۵۷ م	تجدید چاپ ردیف ۱۱
۲۲	تاریخ فرقه اسماعیلیه الموت (تاریخ رفیقان و اسماعیلیان الموت)	محمد دبیرسیاقی	تهران	-	۱۳۳۷ ش	این کتاب در ۱۳۶۶ ش با ویرایش تجدید چاپ شد
۲۳	تاریخ مبارک غازانی (داستان غازان خان)	کارل یان	لندن	لوزاک	۱۹۵۸ م	
۲۴	تاریخ غزنویان، سامانیان و آل بویه از جامع التواریخ	محمد دبیرسیاقی	تهران	فروغی	۱۳۳۸ ش	تجدید چاپ ردیف ۲۰ است
۲۵	جامع التواریخ (اسماعیلیان و فاطمیان...)	محمد تقی دانش پژوه و محمد مدرس - (زنجان)	-	-	۱۳۳۸ ش	این کتاب توسط نگاه ترجمه و نشر کتاب در ۱۳۶۵ ش تجدید چاپ شد.
۲۶	جامع التواریخ	بهمن کریمی	-	-	۱۳۳۸ ش	تجدید چاپ‌های برزین، بلوشه، یان و کاترمر در دو جلد.

نسخه‌های اصلی و مادر کتاب
«جامع التواریخ که طبق وقف
نامه ربیع رشیدی در آنجا
نگهداری می‌شد، در حادثه قتل
خواجه رشیدالدین طعمه غارت
و آتش سوزی شد

چند نسخه معتبری که از بخش
«تاریخ چین» کتاب
جامع التواریخ وجود دارد،
بیشتر از لحاظ نقاشی و
کتاب‌آرایی برای کتابخانه‌های
سلطنتی تهیه شده است.

۲۷	تاریخ افرنج یا فصلی از جامع التواریخ	محمد دبیرسیاقی	تهران	فروغی	۱۳۳۹ش	تجدید چاپ ردیف ۱۷ با افزایش مقدمه و حواشی
۲۸	جامع التواریخ (آل سلجوق)	کارل یان	لیدن	-	۱۹۶۰م	
۲۹	جامع التواریخ یا تاریخ رشیدی	آ. گ. روما سکویچ ول. آفتاروف و ع. علیزاده	مسکو	دانش	۱۳۴۴ش	چاپ جدیدی از قسمت‌هایی است که کاترمر و کارل یان به همراه مقابله با سایر نسخ چاپ کرده‌اند.
۳۰	تاریخ غز	کارل یان	وین	-	۱۹۶۹م	ترجمه آلمانی همراه با چاپ عکسی
۳۱	تاریخ چین	کارل یان	وین	-	۱۹۷۱م	ترجمه آلمانی همراه با چاپ عکسی فارسی و عربی
۳۲	جامع التواریخ	مترجمان فواد عبدالمعطی الصیاد و محمد صادق نشات	قاهره	دارالاحیاء الکتب العربیه	۱۹۶۰م	تاریخ هلاکو
۳۳	(ترجمه انگلیسی جامع التواریخ) The Successors of genghis Khan	جان اندرو بویل	لندن - نیویورک	دانشگاه کلمبیا	۱۹۷۱م	
۳۴	تاریخ شاهان اسرائیل	کارل یان	وین	-	۱۹۷۳م	ترجمه آلمانی همراه با چاپ عکسی فارسی
۳۵	Vhe illustrations to the Zord history of Rashid aldin (متن برگزیده از جامع التواریخ به انگلیسی)	دیوید تالبوت رایس	ادینبورگ	دانشگاه ادینبورگ	۱۳۵۵م ۱۹۷۶م ش	
۳۶	جامع التواریخ (متن برگزیده)	احمد آتش	تهران	دنیای کتاب	۱۳۶۲ش	تجدید چاپ ردیف ۲۰ در یک جلد
۳۷	اوگوزنامه (شرح احوال اقوام اقوز از جامع التواریخ) (ترجمه روسی)	مترجم شکورف	باکو	علم	۱۹۸۷م - ۱۳۶۶ش	
۳۸	تاریخ مبارک غازانی	کارل یان	اصفهان	پرسش	۱۳۶۸ش	تجدید چاپ ردیف ۱۰ است. این کتاب در ۱۳۶۸ش نیز در آبادان چاپ شده است.
۳۹	تاریخ چین از جامع التواریخ خواجه رشیدالدین فضل الله	وانگ ای دان	تهران	مرکز نشر دانشگاهی	۱۳۷۹ش	
۴۰	جامع التواریخ	محمد روشن و مصطفی موسوی	تهران	البرز	۱۳۷۳ش	در چهار جلد با تعلیقات ارزشمند

اسلام در چین زیر نفوذ زبان فارسی گسترش یافت، تا جایی که در آنجا حتی نمازهای یومیه، اسامی نمازها، شعائر اسلامی، جمله‌های رسمی در عقد ازدواج و امثال آنها هنوز به زبان فارسی ادا می‌شود

«وانگ جین جایی» مترجم گلستان سعدی به زبان چینی از دانشمندان بزرگ مسلمان چین و یکی از اسلام‌شناسان برجسته چینی است

ارائه یک تصحیح انتقادی و علمی از بخش تاریخ چین جامع التواریخ و شناخت و معرفی شخصیت
خواجه رشیدالدین به عنوان یک چین‌شناس بزرگ در جهان قدیم، از جمله انگیزه‌های دکتر
«وانگ ای دان» در تصحیح این اثر بوده است.

و آتش سوزی شد. نسخه‌های باقیمانده نیز در آشوب قتل «خواجه غیاث‌الدین» فرزندش از بین رفت. دسترسی نداشتن به نسخه مادر در تصحیح و ویرایش بسیاری از بخش‌های دیگر جامع التواریخ تأثیر کلی نداشت، زیرا اکاتبان با نام‌ها و اصطلاحات و نوع مطلب آشنایی نسبی داشته‌اند. ولی در بخش تاریخ چین و موارد مشابه آن که رونویس کنندگان هیچ زمینه ذهنی نسبت به مطالب نداشته‌اند، با هر رونویسی جدید غلط‌ها و نادرست‌خوانی‌های تازه‌ای در متن راه یافته و بر حجم و مقدار مشکلات بازخوانی این متون افزوده است.

ت - محدود بودن مطالعه کنندگان تاریخ چین. حتی در زمان مؤلف هم که بنابر وقف‌نامه تسهیلات زیادی برای رونویسی از آثار خواجه رشیدالدین وجود داشت، طبق نوشته معاصران خواجه، نسخه‌های این نوع آثار خواجه کمیاب یا نایاب بوده است. چند نسخه معتبری هم که از بخش تاریخ چین وجود دارد، بیشتر از لحاظ نقاشی و کتاب‌آرایی برای کتابخانه‌های سلطنتی تهیه شده است.^۸

به همین لحاظ نسخه‌های محدودی از بخش تاریخ چین رشیدالدین فضل‌الله باقی مانده و چاپ‌های اندکی نیز از آن صورت گرفته است. این نسخه‌ها در فهرست استوری معرفی شده‌اند.^۹

از قسمت مربوط به تاریخ چین جامع التواریخ یک بار کارل یان در ۱۹۷۱ م. در وین و دیگر بار خانم وانگ ای دان در ۱۳۷۹ ش چاپی انجام داده‌اند که دومی (تصحیح و چاپ وانگ ای دان) در اینجا معرفی می‌شود. از آن جا که خانم دان از نسل ایران‌شناسان معاصر چینی است، پیش از پرداختن به کار او نظری به وضعیت ایران‌شناسی در چین می‌اندازیم.

ایران‌شناسی در چین:

میان دوسرزمین ایران و چین از زمان‌های بسیار قدیم روابط تجاری و مدنی و علمی وجود داشته است. جاده ابریشم مهمترین راه بازرگانی ملت ایران و چین بود. اشارات و اطلاعات بسیاری از فرهنگ و تمدن چین در کتب داستانی و حماسی و شعری ما وجود دارد.^{۱۰} از سوی دیگر وجود کتیبه‌های متعدد چاپی حاوی اشعار فارسی و نام‌های شاعران چینی فارسی‌سرا در مساجد و معابر چینی، از فعالیت‌های ادبی - فارسی چینی‌ها در قرون گذشته حکایت می‌کند.^{۱۱} هادی العلوی پژوهشگر عرب‌زبانی که مجموعه مسجد «دونسه» پکن را بررسی کرده است، می‌گوید: زبان فارسی و آشنایی با این زبان در کلیه کتاب‌های خطی عربی سایه‌انداخته است. در کتاب‌های خطی عربی، اغلب توضیحات و تفسیرهای انتهایی کتاب به زبان فارسی است و علاوه بر آن متن بسیاری از کتاب‌های خطی عربی به سبک فارسی است.^{۱۲}

نمونه‌ای از دستنویس تخریر
عربی جامع التواریخ، نسخه
مجموعه ناصر خلیلی، از کتاب
تاریخ چین

در این میان یکی از بخش‌هایی که نسخ خطی کمتری از آن در دست است، «تاریخ چین» مندرج در جلد دوم جامع التواریخ است. علت این امر شاید بتوان در موارد زیر جست و جو کرد.

- ۱- مشکلات ناشی از خواندن و تطبیق نام‌های تاریخی و جغرافیایی. بخش تاریخ چین از جامع التواریخ به علت در برداشتن نام‌های متعدد و ناآشنای تاریخی و جغرافیایی چینی و مغولی، همچنین مطالب خاص مربوط به تاریخ و فرهنگ چین که درست فهمیدن و درست نوشتن عبارات آنها مستلزم دانش چین‌شناسی و دانستن زبان چینی است، در دست کاتبانی که دارای این شرایط خاص نبوده‌اند، دچار آشفتگی و تحریف بسیار شده است. کاله چین‌شناس برجسته هم که نخستین بار به ترجمه بخش چین از جامع التواریخ براساس ترجمه ناقص عربی آن پرداخت، به همین علت از این کار منصرف شد.^۷
- ۲- کمبود نسخه‌های این بخش از جامع التواریخ که می‌توان دلایل زیر را برای آن برشمرد:

- الف- نامتداول بودن مطالعه آن در بین تاریخدانان قدیم
- ب- وجود نام‌های نامانوس و متعدد تاریخی و جغرافیایی و اصطلاحات چینی
- پ- نسخه‌های اصلی و مادر کتاب که طبق وقف‌نامه ریع رشیدی در آنجا نگهداری می‌شد، در حادثه قتل خواجه رشیدالدین طعمه غارت

خواجه رشیدالدین نخستین مؤلفی است که در تألیف تاریخ چین به طور مستقیم از منابع اصلی و معتبر چینی استفاده کرده و با دانشمندان چینی همکاری و ارتباط داشته است

۵- جان هون نین: او اولین استاد فارسی دانشگاه پکن است و زبان فارسی را در شوروی سابق فراگرفت. هون نین بخش زبان فارسی دانشگاه پکن را راه اندازی کرد. از جمله آثار او عبارتند از:

ترجمه‌های داستان‌های دل‌انگیز ادبیات فارسی اثر خانم دکتر زهرا کیا (خانلری) در ۱۹۸۳ م، بوستان سعدی در ۱۹۸۹ م، داستان‌های برگزیده از شاهنامه فردوسی در ۱۹۹۱ م، رباعیات عمر خیام در ۱۹۹۱ م (از زبان فارسی) و لیلی و مجنون نظامی گنجه‌ای در ۱۹۸۳ م (از زبان انگلیسی) و تألیف تاریخ ادبیات ایران در دو جلد در ۱۹۹۲ م. این کتاب در ۱۹۹۶ م نیز تجدید چاپ شد.

۶- جان هویی: او از فارسی دانان و اعضای اداره انتشارات دولتی چین است. آثار ترجمه او از زبان فارسی عبارتند از:

ترجمه گزیده اشعار رودکی سمرقندی در ۱۹۸۲ م و چاپ دوم در ۱۹۸۴، برگزیده اشعار نظامی گنجه‌ای در ۱۹۸۸ م و رباعیات خیام در ۱۹۸۸ م، برگزیده‌های از غزل‌های کهن فارسی در ۱۹۸۸ م، قابوس نامه کیکاووس بن اسکندر در ۱۹۹۰ م و برگزیده رباعیات فارسی در ۱۹۹۱ م.

۷- پرفسور زین یان شن: متولد ۱۹۳۵ م در شانگهای و استاد بخش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پکن است. فارغ‌التحصیل دانشگاه پکن در رشته زبان و ادبیات انگلیسی و دانشگاه کابل در رشته زبان و ادبیات فارسی است.

مهمترین آثار او تدوین فرهنگ بزرگ فارسی و چینی با همکاری استادان بخش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پکن و فرهنگ بزرگ چینی به فارسی است که زیر نظر او تدوین شده است.

۸- پرفسور یه‌ئی لیانگ: رئیس مرکز پژوهش‌های فرهنگی ایران در دانشگاه پکن و استاد بخش فارسی دانشگاه پکن و رئیس سابق دانشکده خاورشناسی دانشگاه پکن است.

۹- دکتر تن هوی جو: متولد شانگهای و فارغ‌التحصیل رشته زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه پکن در ۱۹۷۵ م و از دانشگاه تهران در ۱۹۷۸ م و عضو بخش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پکن است. همکاری در تألیف فرهنگ‌های فارسی به چینی و چینی به فارسی و کتاب آموزش زبان محاوره‌ای فارسی (با همکاری پرفسور زین یان شن)، و نیز برگزیده آثار ادبیات فارسی، تصحیح فرهنگ وفایی و آموزش ترجمه از زبان چینی به فارسی از آثار اوست.

۱۰- دکتر وانگ ای دان: فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پکن در ۱۹۹۰ م و دکتری ادبیات از دانشگاه تهران در ۱۹۹۸ م است. وی هم اکنون در دانشگاه پکن مشغول تدریس و تحقیق است و سال‌های زیادی در قالب دوره‌های آموزشی و فرصت مطالعاتی در دانشگاه تهران، در زمینه زبان و ادبیات فارسی به پژوهش پرداخته است. اثر مهم وی تصحیح و چاپ تاریخ چین از جامع

اسلام در چین زیر نفوذ زبان فارسی گسترش یافت، تاجایی که در آنجا حتی نیت نمازهای یومیه، اسامی نمازها، شعایر اسلامی، جمله‌های رسمی در عقد ازدواج و امثال آن هنوز به زبان فارسی ادا می‌شود. علاوه بر آن، بسیاری از اصطلاحات اسلامی که در خود ایران از شکل‌های عربی آنها استفاده می‌شود، در چین به فارسی ادا می‌گردد. همچنین در حوزه‌های علمیه سنتی در ایالات «سین کیانگ»، «شان‌دوگ» و «شانسی» در چین، فارسی زبان اصلی آموزشی است.^{۱۳}

در حقیقت علت این امر را باید در نحوه ورود اسلام به چین بررسی کرد، به عبارتی دیگر اسلام در چین تنها با عناصر فارسی و ایرانی گسترش یافت.^{۱۴}

به همین دلیل ایران‌شناسی و توجه به زبان و ادب فارسی در چین جایگاه مناسبی دارد. در سال‌های اخیر آثار زیادی از زبان فارسی به زبان چینی ترجمه و منتشر شده است. برخی از ایران‌شناسان چینی را که در حدود یک قرن اخیر در خصوص فرهنگ و تمدن ایران و زبان و ادبیات فارسی تحقیق کرده‌اند به شرح زیر می‌توان معرفی کرد.

۱- گو مورو: در ۱۸۹۲ م در استان «سی چوان» در جنوب چین متولد شد. وی بنیانگذار ادبیات جدید چین است. مدتی رئیس فرهنگستان چین بود. از مهمترین آثار وی ترجمه رباعیات عمر خیام از زبان فارسی به زبان چینی در ۱۹۲۴ م است. از این کتاب چاپ‌های متعددی صورت گرفته است.

۲- وانگ جین جایی: مترجم گلستان سعدی به زبان چینی و از دانشمندان بزرگ مسلمان چین و یکی از اسلام‌شناسان برجسته چینی است. ترجمه وی در ۱۹۴۷ از زبان انگلیسی به زبان چینی انجام شد. در ۱۹۵۸ م نیز شویی چیان فو از اعضای فرهنگستان چین، گلستان سعدی را بار دیگر از زبان انگلیسی به چینی ترجمه کرد.

۳- پان چین لین: از دانشمندان چینی و عضو فرهنگستان چین و متخصص در متون نثر چینی است. وی آثار زیادی از زبان فارسی به زبان چینی تألیف و ترجمه کرده است. برگزیده‌هایی از داستان‌های کوتاه فارسی در ۱۹۵۸ م، منتخبات آثار صادق هدایت در ۱۹۸۱ م، باغ لاله در ۱۹۸۳ (از زبان‌های روسی و انگلیسی) نه کوشک (برگزیده افسانه‌های ایرانی) در ۱۹۸۲ م (از زبان انگلیسی) و فردوسی سالار شاعران در ۱۹۹۰ از آثار او در این زمینه هستند.

۴- یووان ون چی: از اعضای فرهنگستان علوم اجتماعی چین که به زبان فارسی مسلط است. داستان‌های افندی (ملانصرالدین) در ۱۹۸۲، برگزیده داستان‌های عامیانه ایرانی در ۱۹۸۴ م و اساطیر ایران باستان (ترجمه و تألیف) در ۱۹۹۲ از ترجمه‌های او به زبان فارسی است.

التواریخ است.^{۱۵}

خانم دکتر وانگ ای دان در ۱۳۷۷ ش کار تصحیح تاریخ چین از جامع التواریخ رشیدالدین فضل الله را به عنوان رساله دکترای خود در دانشگاه تهران به پایان برد و در ۱۳۷۹ از سوی مرکز نشر دانشگاهی به چاپ رسید. نبود یک تصحیح انتقادی و علمی از بخش تاریخ چین جامع التواریخ و شناخت و معرفی شخصیت خواجه رشیدالدین به عنوان یک چین‌شناس بزرگ در جهان قدیم، از جمله انگیزه‌های مصحح در اقدام به این کار بوده است.^{۱۶}

خانم وانگ ای دان پس از شرح انگیزه خود از تصحیح این اثر، به بررسی زندگانی خواجه رشیدالدین فضل الله پرداخته است. مباحث مورد توجه ایشان در این بخش از کتاب شامل زندگانی خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی، کتابنامه آثار او، فعالیت‌های خواجه در زمینه چین‌شناسی، آثار و تألیفات او در چین‌شناسی، بررسی جامع التواریخ، بررسی بخش تاریخ چین از جامع التواریخ، معرفی نسخه‌های تصحیح و روش تصحیح است.

مصحح یادآور شده است که پیش از خواجه رشیدالدین کسان دیگری درباره تاریخ چین مطالبی ارائه کرده‌اند. برخی از مؤلفین کتاب‌های تاریخ فارسی و عربی بخش‌هایی از کتاب خود را به تاریخ چین اختصاص داده‌اند. ولی تفاوت عمده و مشخص بخش تاریخ چین جامع التواریخ با دیگر آثار در این است که خواجه رشیدالدین نخستین مؤلفی است که در تألیف تاریخ چین به طور مستقیم از منابع اصلی و معتبر چینی استفاده کرده و با دانشمندان چینی همکاری و

ارتباط داشته است. همچنین بخش تاریخ چین جامع التواریخ، نخستین اثر مستقل و گسترده‌ای است که در سیر تاریخ نگاری در ایران و اسلام درباره چین تألیف شده است.^{۱۷}

بانو وانگ ای دان سپس اشاراتی به مؤلفان فارسی و عربی که بخشی از اثر خود را به تاریخ و جغرافیای چین ارائه داده‌اند، می‌کند.^{۱۸} براساس بررسی‌های مصحح، نسخه‌های استفاده شده در تصحیح تاریخ چین به شرح زیر بوده است:

الف - نسخه‌های بنیاد:

۱- نسخه خطی جامع التواریخ در کتابخانه کاخ گلستان به شماره ردیف ۳۹

۲- نسخه خطی جامع التواریخ در موزه بریتانیا به شماره Add 7628
ب- دستنویس‌های کمک گرفته شده در ویرایش

۱- مجمع التواریخ السلطانیه به شماره ۱۶۵۳ کتابخانه تویقاپوسرای استانبول

۲- ترجمه عربی بخش تاریخ چین از جامع التواریخ نسخه شماره 727 Mss متعلق به مجموعه دکتر ناصر خلیلی

۳- روضه اولی الالباب معروف به «تاریخ بناکتی» متعلق به کتابخانه دکتر مظفر بختیار^{۱۹}

مصحح پس از ارائه نمونه‌هایی از خط خواجه رشیدالدین در وقف‌نامه ربع رشیدی و نمونه‌هایی از نسخه‌های دیگر، متن تاریخ چین از جامع التواریخ را با توضیحات و تعلیقات خود ارائه می‌دهد.

خواجه رشیدالدین در تألیف تاریخ چین به تصریح خود از منابع زیر بهره گرفته است:

۱- قومیهی شخصی چینی و «معروف به سینگ‌سینگ یعنی عارف». وی به همراه هولاکوز مغولستان به ایران آمد و چون نجوم می‌دانست، علم نجوم چینی را به خواجه نصیرالدین توسی آموخت. آموخته‌های او در زیج ایلخانی ثبت شد و به دست خواجه رشیدالدین رسید.^{۲۰}

۲- بهره‌مندی از اطلاعات چینیان حاضر در دربار ایلخانان مغول از جمله دو حکیم چینی به نام‌های لبیاحی و مکسون که هر دو «بر علم طب و نجوم و تاریخ» واقف بودند و در روزگار خواجه رشیدالدین در دربار حضور داشتند.

۳- کتب تاریخی چین که دو حکیم پیشین به همراه خود از چین آورده بودند. از جمله این کتاب‌ها، خواجه رشیدالدین از کتابی نام می‌برد که «سه حکیم معتبر» چینی به نام‌های قویین خوشانگ، فنجو خوشانگ و شیخون خوشانگ تدوین کرده بودند.^{۲۱}

در این میان مناسب بود که اطلاعات ارائه شده توسط خواجه رشیدالدین فضل الله در جلد اول در مورد تاریخ، جغرافیا و فرهنگ و تمدن چین نیز مورد توجه مصحح قرار می‌گرفت. خواجه رشیدالدین در جلد اول و در شرح تاریخ مغولان و چنگیزخان، اطلاعات تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی از جامعه چین ارائه کرده است. نمونه‌هایی از این مطالب در جدول زیر تنظیم شده است.

برخی مطالب خواجه رشیدالدین فضل الله در مورد چین مندرج در جلد اول جامع التواریخ (براساس تصحیح روشن و موسوی)

صفحه	جلد	موضوع
۶۲	۱	عبارات، ختای، قراختای، چین وماچین «که مغولان آن را ننگیاس می گویند و اهل ختای منزوی و جورچه»
۳۴۱	۱	شرح اسامی پادشاهان چین و ماچین معاصر چنگیزخان از سال ۵۶۳ تا ۵۹۰ هـ. ق. در سال آخر چنگیزخان چهل ساله بوده است.
۴۰۰	۱	اسامی پادشاهان چین و ماچین معاصر چنگیزخان از ۵۹۱ تا آخر ۵۹۹ هـ. ق.
۴۲۷	۱	اسامی پادشاهان چین و ماچین معاصر با چنگیزخان از ۶۰۰ هـ. ق تا ۶۰۶ هـ. ق.
۴۶۰ تا ۴۴۰	۱	شرح فتح چین به دست چنگیزخان در شعبان ۶۰۷ هـ. ق. که به همراه آن از اوضاع جغرافیایی و تاریخی چین در این زمان اطلاعاتی به دست می دهد.
۴۶۸	۱	اسامی پادشاهان چین و ماچین از شعبان ۶۰۷ هـ. ق تا ۶۱۴ هـ. ق.
۶۴۸ تا ۶۲۸	۱	شرح حمله تکمیلی مغولان برای فتح کامل چین و ماچین در ربیع الاول سنه ۶۲۷ هـ. ق به همراه ارایه اطلاعاتی از جغرافیا و تاریخ چین
۶۷۵ و ۶۵۰ تا ۶۴۹	۱	اسامی پادشاهان چین و ماچین از ربیع الاول ۶۲۶ و تا سنه ۶۳۱ هـ. ق.
۶۸۹ تا ۶۸۶	۱	شرح گفتارهایی از وضعیت چین و مردم آن در زمان اوگتای قآن
۷۸۶	۲	داستانی از فتح چین توسط چنگیزخان و ارایه مطالبی در خصوص جغرافیای چین
۸۱۲	۲	اسامی پادشاهان چین از شعبان ۶۳۹ تا رمضان ۶۴۳ هـ. ق.
۸۵۴	۲	اطلاعات در خصوص چین در زمان مونگکه قآن
۸۵۵	۲	اسامی پادشاهان ماچین از ۶۴۸ تا ۶۵۵ هـ. ق.
۸۷۰ تا ۸۶۹	۲	شرح فتوحات قوییلای قآن و ارایه اطلاعاتی از وضعیت چین
۹۰۰ تا ۸۹۷	۲	شرح حمله قوییلای قآن به چین و فتح آن
۹۰۵ تا ۹۰۰	۲	شرح دوره فرمانروایی قوییلای قآن در چین و ارایه اطلاعاتی در خصوص وضعیت جغرافیایی، تاریخی و اجتماعی چین
۹۱۱ تا ۹۰۶	۲	شرح تشکیلات اداری چین
۹۳۰	۲	حکایت بخشبان در چین

۲- توجه به تغییراتی که خواجه رشیدالدین در ترجمه مطالب چینی به فارسی اعمال کرده و برخی اصطلاحات و مفاهیم بودایی و چینی را با مفاهیم و اصطلاحات معادل آن در فرهنگ ایرانی و اسلامی جایگزین کرده است. مانند جایگزینی سیمرغ به مرغ همای، یا تبدیل اژدها به فرشته در داستان تولدشاکمونی (بودا).^{۲۳}

۳- مقایسه نثر تاریخی در ایران و چین و بررسی مختصر مکتب ها و روش های تاریخ نگاری در چین^{۲۴}

۴- بهره مندی رشیدالدین از منابع و مآخذ مختلف فارسی، عربی و جزآن به ویژه متون چینی

۵- ارایه تعلیقاتی سودمند در شرح عبارات و اصطلاحات چینی^{۲۵} از سوی مصحح.

مصحح در تعلیقات به هر مناسبت در خصوص تاریخ چین و اصطلاحات کتاب توضیحات ارزشمندی ارایه می دهد. در پایان کتاب نیز نمایه تطبیقی در خصوص تطبیق طبقه بندی اطلاعات خواجه رشیدالدین با دودمان ها و فرمانروایان چین ارایه کرده است. که در این جا در قالب یک جدول تنظیم شده است.

تصحیح تاریخ چین جامع التواریخ توسط خانم وانگ ای دان از لحاظ زیر قابل اهمیت است:

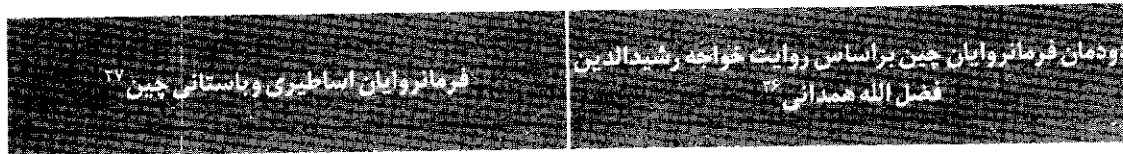
۱- علامه قزوینی در خصوص بخش تاریخ چین جامع التواریخ می نگارد:

«قسمت عام جامع التواریخ که در تاریخ چین و غیره است اصح تواریخی است که تاکنون به زبان فارسی در این مواضع نوشته اند... این قسمت عام جامع التواریخ اکنون به کلی مثل منتهایی است که برای دفع شیاطین و افسون مار و کژدم می خوانند. یک سطر از آنها قابل انتفاع نیست و مکرر خیال کرده اند که قسمت های مختلف جامع التواریخ را به متخصصین در علوم و السنه هر یک از ملل مذکوره توزیع نمایند برای طبع آن ولی از کثرت اشکال و عظمت کار تاکنون این خیال به حیز فعلیت نیامده است».^{۲۲}

با چاپ این اثر بخشی از این خواسته که تصحیح تاریخ چین بود، تحقق یافت. تصحیح تاریخ چین توسط استاد و پژوهشگری چینی و مسلط به زبان و ادبیات فارسی و آشنا به فرهنگ و تمدن ایران بر اهمیت این اثر می افزاید.

مقایسه تاریخ چین براساس روایات خواجه رشیدالدین فضل الله و تاریخ اساطیری و باستانی فرمانروایان چین

طبقه اول: پنگو و جانشینانش ۱۸۰۰۰ سال فرمانروایی کردند. در اساطیر چین پنگو، نیای همه موجودات جهان است. اعضای بدن او پس از مرگ به موجودات گوناگون تبدیل شد.

طبقه دوم: فوکی و خواهر و جانشینش ۱۷۷۸۷ سال فرمانروایی کردند. در اساطیر چین فوکی از اولین اجداد انسان ها بود. گفته اند او با خواهرش ازدواج کرد و فرزندان آوردند و انسان پدید آمد.

طبقه سوم: شنون و جانشینانش ۵۰۰ سال فرمانروا بودند. از پادشاهان اساطیری چین بودند.

طبقه چهارم: شن ون و جانشینانش ۱۵۲۰ سال حکومت کردند. از پادشاهان اساطیری چین بودند. شن ون از مهمترین پادشاهان افسانه ای چین است.

طبقه پنجم: شوخو و کم تن شی با جانشینانش ۴۹۰ سال حکومت کردند. از پادشاهان اساطیری چین بودند.

طبقه ششم: جون خوگا و یانگ شی و جانشینانش ۵۲۹ سال حکومت کردند. از پادشاهان اساطیری چین بودند.

طبقه هفتم: دی کوگا و سینگ شی و جانشینانش ۳۵۰ سال حکمرانی کردند. از پادشاهان اساطیری چین بودند.

طبقه هشتم: دی یوتا و تانگ شی ۹۸ سال حکومت کرد. دی یوتا و تانگ شی در اساطیر چین امپراتوری بسیار عادل، درستکار و خردمند است.

طبقه نهم: دی شن یوو و یوشی ۵۰ سال حکومت کرد. از امپراتوران اساطیری چین

دودمان شیایاسیا از قرن ۲۱ ق.م تا قرن ۱۶ ق.م (احتمالاً ۲۰۰۰ تا ۱۵۲۰ ق.م) بر چین حکومت می کرده اند. تاریخ چین اغلب از این دودمان آغاز می شود. ولی اطلاعات در مورد این زمان بسیار اندک است. طبقه دهم: شیایوون با جانشینانش ۴۳۲ سال حکومت کردند.

دودمان شانگ از قرن ۱۶ تا قرن ۱۱ ق.م (احتمالاً از ۱۵۲۰ تا ۱۰۳۰ ق.م) بر چین حکومت داشته اند. این دودمان نخستین سلسله ای است که به صورت رسمی بر چین حکومت داشتند. اولین اشکال خط چینی در این روزگار ظاهر شد. طبقه یازدهم: شینگ تانگ و جانشینانش ۶۲۹ سال حکومت کردند.

دودمان جو از قرن ۱۱ ق.م تا سال ۲۵۶ ق.م. این دوره به دو دوره جو غربی (قرن ۱۱ ق.م تا سال ۷۷۱ ق.م) و دودمان جو شرقی (۷۷۰ تا ۲۵۶ ق.م) تقسیم می‌شود. پادشاهان چهارده‌گانه در پایان این دوره بودند.

همزمان با جو شرقی حکومت می‌کردند.

دودمان تسین از ۲۰۷ تا ۲۲۱ ق.م (۱۴ سال) حکومت کردند.

از ۲۰۲ تا ۲۰۶ ق.م حکومت کرد. او یکی از سرکردگان لشکرهای شورشی دهقانان بود.

دودمان خن یا هان غربی یا خن پیشین از ۲۰۶ ق.م تا ۸ م (۲۱۴ سال) حکومت کردند.

همان دوره حکومت سین یاسین از ۸ م تا ۲۳ م (۱۵ سال) است.

از ۲۳ م تا ۲۵ م (۲ سال) حاکم بودند.

دودمان خن یا هان شرقی یا خن پسین از سال ۲۵ م تا ۲۲۰ م (۱۹۵ سال) حاکم بودند.

معروف به دوران «سه پادشاهی»، در سرزمین چین در این دوران سه پادشاه به صورت مستقل حکومت می‌کردند. دوره اول از ۲۲۰ م تا ۲۶۵ م دوره دوم از ۲۲۱ م تا ۲۶۳ م دوز سه سوم از ۲۲۲ م تا ۲۸۰ م جمعاً ۶۰ سال

دودمان جین غربی از ۲۶۵ م تا ۳۱۶ م (۵۱ سال) حکومت کردند.

در تاریخ چین این دوران به «شانزده پادشاه محلی» معروف است که از سال ۳۰۴ م با به وجود آمدن نخستین پادشاهی به دست اشرافیان قبیله هون‌ها در شمال چین آغاز شد و در سال ۴۳۹ م با وحدت و یکپارچگی یافتن شمال چین به دست دودمان «وی» پایان یافت. این پادشاهان به پنج دسته تقسیم می‌شوند و در تاریخ چین آنان را «بیگانه‌های پنج‌گانه» نامیده‌اند. آنان ۱۳۵ سال حکومت کردند.

دودمان جین شرقی از ۳۱۷ م تا ۴۲۰ م (۱۰۳ سال) حکومت کردند. آنها از سلسله‌های چهارگانه جنوبی بودند.

دودمان سونگ (لیوسونگ) از ۴۲۰ م تا ۴۷۹ م (۵۹ سال) حکومت کردند. آنها از سلسله‌های چهارگانه جنوبی بودند.

طبقه دوازدهم: جو وو وانگ و جانشینانش ۸۶۷ سال حکومت کردند. ونن وانگ آخرین پادشاه این طبقه بود. در زمان او ولایات «به دست یاغیان افتاد» و «ملک او به چهارده قسم بخش کردند.»

طبقه سیزدهم: «طایفه دوگانه» که ۱۲ سال حکومت کردند.

طبقه چهاردهم: سن شیخوانگ و جانشینانش (۴۱ سال فرمانروا بودند).

طبقه پانزدهم: باونگ به تنهایی ۵ سال حکومت کرد.

طبقه شانزدهم: خن گاوزو و جانشینانش ۲۱۴ سال حکومت کردند.

طبقه هفدهم: وانگ موانگ ۱۵ سال حاکم بود.

طبقه هیجدهم: گینگشی لیوهان با پسرش ۳ سال حکومت کردند.

طبقه نوزدهم: خوخن گون فوو و جانشینانش ۱۹۶ سال فرمانروا بودند.

طبقه بیستم: دوره سه پادشاه که همزمان به مدت ۶۱ سال حکومت کردند.

طبقه بیست و یکم: سن فودی و جانشینانش ۵۲ سال فرمانروا بودند.

«بعد از آن لشگر بیگانه تمام مستولی شدند و ولایت ختای را بستند و شازده پادشاه پدید آمدند و اوروق فودی که پادشاهان اصلی بودند به جانب ماچین (۳۶) گریختند و آن پادشاهان شازده‌گانه بعضی از آن ممالک را که مسخر گردانیده بودند و آن مملکت ختای بود به شش قسم نهادند.» طوایف پادشاهانی که بر مملکت ختای و توابع آن که مجموع را چین خوانند مستولی شده بودند پنج طایفه‌اند «آنان ۳۰۵ سال فرمانروایی کردند.

طبقه بیست و دوم: پادشاهان اصلی چین که بر اثر هجوم بیگانگان به ماچین گریختند. سن ون‌دی و جانشینانش در ماچین حکومت کردند.

طبقه بیست و سوم: سن گاوزو و جانشینانش ۵۹ سال حکومت کردند.

طبقه بیست و چهارم: سباز و سواتو چینگ و جانشینانش ۲۴ سال حکومت کردند.

دودمان تنسی: از ۳۲۰ تا ۵۰۲ م (۱۸۹ سال) حکومت کردند. آنها از سلسله های چهارگانه جنوبی بودند.

طبقه بیست و پنجم: لن گاوزو سویان با جانشینانش ۵۵ سال حکومت کردند.

دودمان لیانگ (سیائو لیانگ): از ۵۰۲ تا ۵۵۷ م (۵۵ سال) فرمانروایی داشتند. آنان از سلسله های چهارگانه جنوبی بودند.

طبقه بیست و ششم: خولانگ سوندی و جانشینانش ۳۳ سال حکومت کردند.

از دودمان های سلطنتی نبودند و فقط در چند شهر از ۵۵۵ تا ۵۸۷ م (۳۲ سال) حکومت کردند.

طبقه بیست و هفتم: شن فودی گاوزو و جانشینانش ۳۲ سال حکومت کردند.

دودمان شن: از ۵۵۷ تا ۵۸۹ م (۳۲ سال) حکومت کردند.

طبقه بیست و هشتم: سوی گاوزو و جانشینانش ۲۸ سال حکومت کردند. تسخیر مجدد چین از دست بیگانگان در این زمان صورت گرفت.

دودمان سوی: از ۵۸۱ تا ۶۱۸ (۳۷ سال) حکومت کردند. آنان سرزمین چین را تسخیر و باز دیگر در کشور چین وحدت ایجاد کردند.

طبقه بیست و نهم: فن گاوزو با جانشینانش (۲۶۱ سال)

دودمان تانگ: از ۶۱۸ تا ۹۰۷ م (۲۸۹ سال) حکومت کردند.

طبقه سی ام: لن تایزویا جانشینانش (۱۷ سال)

دودمان لیانگ پسین: از ۹۰۷ تا ۹۲۲ م (۱۶ سال) حکومت کردند.

طبقه سی و یکم: تن جون یون با جانشینانش (۳۰ سال)

دودمان تانگ پسین: از ۹۲۳ تا ۹۳۶ م (۱۳ سال) فرمانروا بودند.

طبقه سی و دوم: سن گاوزو با پسرش (۱۱ سال)

دودمان جین پسین: از ۹۳۶ تا ۹۴۶ (۱۰ سال) حکومت کردند.

طبقه سی و سوم: یلتیگوانگ یک سال

او جزو دودمان های سلطنتی نیست.

طبقه سی و چهارم: جن گاوزو با پسرش سه سال

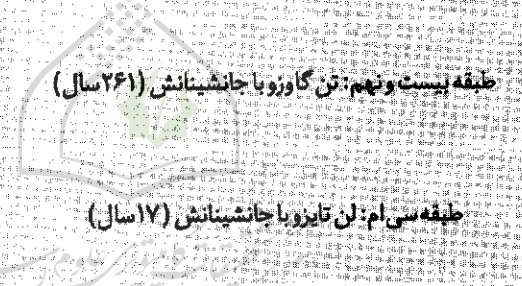
دودمان جن پسین: از ۹۴۷ تا ۹۵۴ م (۷ سال) حکومت کردند.

طبقه سی و پنجم: جو تایزو و اتباع خود (۱۰ سال)

دودمان جو پسین: از ۹۵۵ تا ۹۶۰ م (۶ سال) خاتم بودند.

طبقه سی و ششم: جو تایزو با جانشینانش (۳۱۷ سال)

دودمان سونگ: از ۹۶۰ تا ۱۱۲۷ م (۱۶۷ سال) حکومت کردند. حکومت آنان توسط جنگیز خان سقوط کرد.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- رشیدالدین فضل‌الله، جامع التواریخ، جلد ۱، تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران، البرز، ۱۳۷۳، ص ۲۸۱.
- ۲- همان، ص ۸.
- ۳- همان، ص ۱۹.
- ۴- بارتولد، و. و، ترکستان نامه، جلد ۱، انتشارات آگاه، ۱۳۶۶ (چ ۲)، ص ۱۳۰.
- ۵- استوری، ادبیات فارسی، جلد ۲، مترجم یو. آ. برگل، مترجمان فارسی یحیی آرین پور، سیروس ایزدی و کریم کشاورز، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲، صص ۴۶۳-۴۵۸.
- ۶- این فهرست کامل نیست و فقط مهمترین چاپ‌ها را در برمی‌گیرد. منابع تهیه این فهرست عبارت است از:
- فهرست مندرج در لوح فشرده کتابخانه ملی ایران، ۱۳۸۲
- حافظ قرآنی، مهین دخت، کتاب‌شناسی تاریخ ایران، تهران، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۵
- استوری، همان، صص ۴۶۴-۴۵۹
- افشار، ایرج، اطلاعاتی درباره چاپ‌های جامع التواریخ، یغما، سال ۱۴، شماره ۶، شهریور ۱۳۴۰، ص ۲۶۶.
- رشیدالدین فضل‌الله، جامع التواریخ، تصحیح محمد روشن و موسوی، پیشگفتار
- مشار، خانابا، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، جلد ۲.
- ۷- رشیدالدین فضل‌الله، تاریخ چین، ویرایش و پژوهش دکتر وانگ ای‌دان، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۹، مقدمه، ص ۴۵.
- ۸- همان، ص ۵۰
- ۹- استوری، پیشین، صص ۴۶۴-۴۵۹
- ۱۰- برای اطلاعات بیشتر نگاه شود به: خطای نامه (شرح مشاهدات سیدعلی اکبر خطایی در سرزمین چین، به کوشش ایرج افشار، تهران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۷۲ (چ ۲)، مقدمه، صص ۸-۴.
- ۱۱- www.hamshahri.net/hamnews/13781
- ۱۲- www.hamshahri.net/hamnews/13781
- ۱۳- برای آگاهی بیشتر در این زمینه نگاه شود به: ابروانی، محمدرضا، فارسی زبان مذهبی مسلمانان چین در:
- ۱۴- رشیدالدین فضل‌الله، جامع التواریخ، تصحیح محمد روشن و موسوی، صص ۱۸۱-۱۸۰.
- ۱۵- برای تنظیم این آگاهی‌ها از منابع زیر استفاده شده است:
- ۱- گفت و گو با پروفیسور زین یان شن، کلک، شماره ۶۰، اسفند ۱۳۷۳، صص ۱۹۰-۱۸۱.
- ۲- گفت و گو با خانم کن هوی جو، کلک، شماره ۷۲-۷۱، بهمن و اسفند ۱۳۷۴.
- ۳- مقدمه کتاب فرهنگ فارسی حسین وفایی، تصحیح خانم کن هوی جو، دانشگاه تهران.
- ۴- نادره بدیمی، ادبیات فارسی در چین، کلک، شماره ۲۷ (سال ۳)، خرداد ۱۳۷۱، صص ۱۴۶-۱۴۰.
- ۵- مقدمه خانم وانگ ای دان بر کتاب تاریخ چین، ص ۵۵. و چند سایت اینترنتی.
- ۱۶- رشیدالدین فضل‌الله، تاریخ چین، مقدمه، صص هفت و هشت.
- ۱۷- همان، ص ۴۳.
- ۱۸- همان، صص ۴۳-۴۲. ایرج افشار در مقدمه کتاب خطای نامه (صص ۱۱-۴) به آثار فارسی مربوط به چین بعد از خواجه رشیدالدین اشاره دارد.
- ۱۹- همان، صص ۵۴-۴۹.
- ۲۰- همان، صص ۸۴ و ۱۷۸.
- ۲۱- همان، صص ۸۷ و ۱۸۴.
- ۲۲- همان، ص ۴۹.
- ۲۳ و ۲۴- همان، صص ۳۸ و ۳۹.
- ۲۵- کتاب تاریخ چین از جامع التواریخ در مقالات زیر نیز معرفی و نقد شده است:
- روشن، محمد، تاریخ چین از جامع التواریخ رشیدالدین فضل‌الله، آینه میراث، سال ۳، شماره ۱۰ و ۱۱، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، صص ۲۸-۲۳.
- موسوی، مصطفی، تاریخ چین از جامع التواریخ خواجه رشیدالدین فضل‌الله، نامه فرهنگستان، دوره پنجم، شماره ۲، مهر ۱۳۸۰، صص ۱۱۲-۹۶.
- ۲۶- رشیدالدین فضل‌الله، تاریخ چین، صص ۱۵۵-۷۹.
- ۲۷- برای تطبیق فرمانروایان اساطیری و باستانی چین با اطلاعات خواجه رشیدالدین از آثار زیر استفاده شده است:
- رشیدالدین فضل‌الله، تاریخ چین، صص ۲۲۳-۱۸۶.
- کریستی، آنتونی، شناخت اساطیر چین، ترجمه باجلان فرخی، تهران، اساطیر، ۱۳۷۲.
- جرال، فیتز، تاریخ فرهنگ چین، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
- آشوری، داریوش، نگاهی به سرزمین، تاریخ، جامعه و فرهنگ چین از دیرینه‌ترین روزگار تا پایان سده نوزدهم، تهران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۸.